

REGULI FORMALE ȘI INFORMALE ÎN PROCESUL DE TRANSFORMARE POST-SOCIALISTĂ*

Bernard CHAVANCE

Universitatea Paris7-Denis Diderot din Paris, Franța

L'expérience de la transformation post-socialiste dans une trentaine de pays au cours des années 1990 et 2000 a été accompagnée de nombreuses surprises, qui sont autant des questions épineuses pour les sciences sociales. Les deux faits stylisés du processus historique de transformation sont la diversité frappante des trajectoires nationales de changement, et l'importance manifeste que revêtent dans ce mouvement les rapports et les règles informels. Dans cet article, on s'interroge sur la façon dont le rapport entre le changement institutionnel formel et celui informel peut contribuer à éclaircir la question de la variété des voies de transformation et des formes nationales du capitalisme post-socialiste.

Introducere

Experiența transformării post-socialiste, produsă în peste treizeci de țări în decursul anilor 1990-2000, a fost însoțită de numeroase surprize, care reprezintă multiple întrebări delicate pentru științele sociale. Deși trecerea de la socialism la capitalism a fost interpretată, cel mai des, ca un proces de raționalizare și formalizare, totuși, au fost evidențiate două fapte stilizate ale procesului istoric de transformare, traduse prin diversitatea frapantă a traiectoriilor naționale în schimbare și prin importanța pe care o au raporturile și regulile informale în această mișcare.

Atât varietatea traiectoriilor de transformare, observate la nivel de sisteme naționale [10,28,46], cât și diferențele și contrastele dintre traiectoriile central-europene, post-sovietice și asiatice [7], observate la un nivel agregat mai înalt, au apărut prin surprindere absolută. Printre cauzele apariției acestei diversități durabile, o poziție esențială o ocupă relațiile complexe și evolutive dintre schimbările instituționale formale și informale.

Rolul relațiilor și regulilor informale a fost evidențiat în numeroase analize ale unui ansamblu larg de fenomene, cum ar fi: rețelele sociale, normele și valorile sociale, pe de o parte, dar și privatizarea spontană, corupția, rolul „relațiilor profitabile și nelegale” (*cronyism* [n.t., text original]), mafia-izarea, deturnarea activelor (*tunneling* [n.t., text original]), neplățile salariale, crearea de rezerve de forță de muncă, trocul, evaziunea fiscală, economia tenebră, încrederea, capitalul social, conformarea la norme, moralitatea, apariția unei noi etici de muncă sau de afaceri, cooperarea informală, pe de altă parte. Importanța indiscutabilă a domeniului relațiilor economice și sociale informale a contribuit la trecerea progresivă a teoriilor economice centrate pe o concepție dezinstituționalizată și centrate pe piață la o abordare preponderent instituțională.

Diverse științe sociale, în special tradiția sociologică și cea juridică, dar și teoriile economice instituționaliste, analizează, de mai mult timp, diferențele și interacțiunea dintre dimensiunile formale și informale ale relațiilor sociale. Weber [50] evidențiază că raportul între regularitățile comportamentale informale și regulile formale era complex și reciproc. Pentru Commons [12], tradițiile sunt formate spontan, iar autoritățile sunt cele care fac o „selecție artificială” a acestora, căutând să soluționeze conflicte, ceea ce duce la crearea de reguli de activitate formale și legitime. Aceasta reprezintă metoda *common law* [n.t., text original], utilizată în mai multe organizații active ce constituie societatea capitalistă (aici fiind inclusă și cea mai mare dintre ele, Statul). Hayek [19] afirmă că regulile (informale) de drept sau regulile morale se dezvoltă de-a lungul unor perioade îndelungate, înainte ca unele dintre ele să fie formalizate prin legislație. În esență, regulile informale benefice reprezentau obiectul unui anumit tip de selecție, nici naturală, nici artificială, ce se producea de-a lungul „evoluției culturale”. North [32], în studiul său asupra schimbării instituționale, pune accentul pe distincția dintre constrângerile formale și informale, ultimele fiind sub-adiacente primelor sau completându-le, în general.

Recent, prin analiza experienței istorice a transformărilor post-socialiste, această problemă a fost recunoscută drept o dimensiune importantă în schimbarea organizațională și instituțională, la scară largă. Studiul economic al schimbării sistemice a propus diverse perspective de abordare a acestor relații. În prezentul articol vom

* Tradus din limba franceză de Dorina Roșca, doctorand în co-tutelă la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS)-Paris, Franța și la Universitatea de Stat din Moldova, Republica Moldova.

examina modul în care raportul dintre schimbarea instituțională formală și informală ar putea contribui la elucidarea problemei privind varietatea traiectoriilor de transformare, precum și a formelor naționale de capitalism post-socialist¹.

1. Diversitatea traiectoriilor de transformare și dependența de itinerar

Cercetarea elementelor comune ale variatelor experiențe de transformare poate fi realizată la diverse niveluri de abstractizare. Cel mai redus nivel constă în comparația, făcută direct la nivel național, între cele peste treizeci de țări sau în cadrul unui subgrup de țări. Cel mai înalt nivel de abstractizare ține de „schimbarea sistemului”, în general (pentru exemplificare, [23]). Un nivel intermediar poate fi raportat la asemănările puternice, observate în grupe de țări ce au cunoscut traiectorii similare. Doctrina dominantă despre tranziție [6,9] a aplicat, inițial, o analiză și o strategie uniformă, pentru majoritatea țărilor, în care s-a impus influența sa (de aici se exclud țările asiatice). Ceva mai târziu, curentul dominant trebuia să admită existența contrastelor între diverse experiențe, doar că acestea rămân, încă, sub-teoretizate².

Până în prezent, numeroasele curente de gândire nu au reușit să traducă vasta experiență de transformare post-socialistă într-un ansamblu consensual de fapte stilizate, care ar fi servit drept bază pentru diferite teorii ce-și propun să explice acest „cutremur” de epocă. O atare constatare paradoxală se explică, pe de o parte, prin existența unei mari varietăți de traiectorii de schimbare, în diferite economii și, pe de altă parte, prin diversitatea de tipuri naționale de capitalism post-socialist. Apropo de caracteristicile generale ale „tranziției”, diverse generalizări au fost avansate, însă acestea nu sunt deloc convingătoare, existând posibilitatea respingerii lor, de cele mai multe ori, cu unul sau mai multe contraexemple naționale. Deseori, aceste generalizări sunt bazate pe una sau câteva experiențe „tipice”, însă ele eșuează atunci când trebuiesc integrate traiectoriile de transformare contrastante. Dacă dorim să învățăm „în general” despre procesul de transformare post-socialistă, trebuie să depășim dilema ce ține de diversitatea sa și să trecem la o analiză mai inductivă a varietății de experiențe naționale³. În caz contrar, există riscul de a generaliza, pornind de la o experiență singulară sau parțială sau, și mai mult, de la o perioadă specifică, fără a ține cont de *specificitatea istorică* [21], ca dimensiune necesară a unei teoretizări generale.

2. Schimbarea instituțională formală și informală

În perioada actuală domină două conceptualizări influente, dar contrastante, despre raportul dintre reguli, sau dintre instituții formale și informale.

Prima este teoria despre drept, a lui Hayek, care abordează experiența *common law* și pentru care dreptul (cum ar fi morală) reprezintă reguli abstracte, care s-au dezvoltat și au fost selecționate printr-un proces îndelungat de evoluție culturală, de-a lungul căreia regulile benefice au fost filtrate prin selecția grupurilor care le-au adoptat [19]. Legislația deliberată poate avea un caracter pozitiv, dacă ea codifică sau rămâne compatibilă cu regulile generale de conduită, evoluat sau, dacă ea le perfecționează până la urmă, fără a le înlocui cu reguli organizaționale teleologice și instrumentale, total inadaptate unei situații deosebite sau spontane [18]. În consecință, partizanii acestei abordări liberale acordă o atenție sporită regulilor informale, consolidate prin evoluție, și consideră regulile formale benefice atunci când ele corespund cu strictețe primelor. Dimpotrivă, dacă astfel de reguli formale rezultă dintr-o abordare constructivistă, care, conform modelului de organizare teleologică, vizează crearea unei construcții sociale răspândite, acestea ar pune economia și societatea în pericol.

A doua teorie influentă este concepția lui North [32] despre schimbarea instituțională. În lucrarea sa autorul distinge instituțiile formale de cele informale și subliniază inerția celor din urmă. Cât despre transformările care rezultă dintr-o schimbare instituțională discontinuă, cum ar fi revoluția sau cuceririle, North scrie: „Ceea ce este cu adevărat frapant (dar care se uită frecvent, mai ales de partizanii revoluției), este soliditatea multiplelor aspecte ale societății, în pofida schimbării, în întregime, a regulilor [formale]” [32, p.36]. Definind instituțiile drept constrângeri, el observă că „constrângerile informale, care rezultă din cultură, nu se vor schimba

¹ În prezenta lucrare, instituțiile sunt interpretate ca fiind reguli sociale. Regulile formale și informale sunt considerate analogice cu instituțiile formale și informale. Pentru o discuție mai aprofundată, *a se vedea* Chavance [5].

² Roland [40] a catalogat „diferențele” naționale ca fiind fapte stilizate ale tranziției: diferențele dintre căile și strategiile de reformă, diferențele dintre performanțele macroeconomice, după liberalizare, diferențele dintre performanțele întreprinderilor, după schimbarea proprietății și a conducerii acesteia. Dar, în afară de necesitatea problematizării noțiunii de performanță însăși, diferențele dintre performanțe trebuie conectate cu diferențele dintre configurațiile instituționale ale tipurilor de capitalism post-socialist [11].

³ Pentru includerea experienței chineze (și vietnameze) în categoria transformării post-socialiste, *a se vedea* Chavance [4].

imediat după modificarea regulilor formale”, ceea ce duce la „o tensiune între regulile formale modificate și constrângerile informale persistente” [32, p.45]. Schimbarea regulilor formale este operată și administrată de către politică, în timp ce constrângerile informale țin de moștenirea culturală. North critică, la fel de dur, abordarea dominantă despre tranziție, subliniind limitele comprehensiunii noastre despre schimbarea instituțională și refuzând „o oarecare aroganță, evidentă în rapoartele anuale ale Băncii Mondiale și în publicațiile economiștilor ortodocși care cred că au răspunsurile adecvate” [34, p.15]. El completează că, „în dependență de moștenirea culturală și de istoria specifică a fiecărei țări, procesul de *path-dependence* [n.t., text original, dependența de itinerar] poate produce o mare varietate de tipuri de dezvoltare” [34, p.17]. Neglijarea procesului de *enforcement* [n.t., text original] a regulilor formale, adică a modalităților lor de aplicare, este o altă limită a ortodoxiei: „economiiile, care preiau regulile formale ale altei economii, vor avea performanțe foarte diferite”, din cauza „diverselor norme informale și a diverselor caracteristici ale procesului de *enforcement*” [33, p.366]. O atare disonanță reduce sensibil rezultatele așteptate de schimbările revoluționare (formale) și provoacă o decepție în performanțele scontate, din imitarea instituțiilor formale ale țărilor de succes.

Autorii care au preluat abordarea northiană au o viziune mai degrabă critică față de regulile informale, acestea fiind interpretate, cel mai des, ca o moștenire problematică din trecut și admit cu mai multă ușurință că o combinație corectă, sau eficace „din punct de vedere adaptiv”, dintre regulile formale/regulile informale/caracteristicile procesului de *enforcement* nu este cunoscută în starea actuală a economiei instituționale.

Regulile formale și informale în cadrul a două teorii ale schimbării

	Hayek	North
<i>Reguli formale</i>	Legislația trebuie să corespundă dreptului (informal) creat prin evoluție.	Legile, constituțiile sunt deseori imitate de la țările de succes.
<i>Reguli informale</i>	Dezvoltate și selecționate prin evoluție culturală; în general, sunt benefice (constituie tradiția); stau la baza regulilor formale, dar sunt mult mai eficace decât acestea.	Normele de comportament, convențiile, codurile de conduită auto-impuse formează cultura; ele constituie temelia și, în general, completează constrângerile formale.
<i>Eventualul conflict</i>	Legislația contrazice dreptul format prin evoluție.	Schimbarea rapidă a regulilor formale cu inerția regulilor informale.
<i>Consecințe ale conflictului</i>	Tentativele constructiviste amenință ordinul spontan, benefic societății sau pieței.	Schimbările revoluționare nu corespund așteptărilor și nu produc performanțe anticipate.
<i>Critica strategiei dominante a tranziției</i>	Constructivistă (?) (Critică ipotetică)	Concentrată pe schimbarea regulilor formale, subestimează problemele procesului de <i>enforcement</i> și inerția regulilor informale.
<i>Fundament doctrinar</i>	Liberalismul economic	Noua economie instituțională istorică

Aceste două teorii au influențat eforturile, făcute de noua economie instituțională, în interpretarea și ghidarea transformării post-socialiste. Deoarece ele nu sunt direct compatibile, tentativele de sinteză care dau prioritate unei sau altei teorii rareori ajung la afirmații convingătoare. De altfel, ele se conjugă cu diverse grade de încredere neoliberală în autoreglarea pieței, ceea ce reconfortează eterogenitatea concluziilor formulate. Prima teorie întâlnește dificultăți serioase atunci când o aplicăm la „tranziția” spre orânduirea capitalistă, deoarece o astfel de tranziție debutează printr-o mișcare revoluționară și nu printr-o evoluție istorică progresivă, tratând instituțiile informale (identificate cu moșteniri culturale) drept obstacole principale în schimbarea progresivă.⁴ A doua teorie pare a fi unilaterală.

3. Extinderea distincției formal/informal

În spatele diversei și complexe experiențe de transformare post-socialistă din numeroase țări, distincția northiană dintre instituții formale și informale a fost dezvoltată de către diferiți autori, care au lărgit esențial concepția neoinstituțională despre interdependența dintre regulile formale și informale.

⁴ Referința la tradiția germană Ordoliberală ar putea reduce anumite contradicții ale abordărilor neoliberale despre schimbarea sistemului, însă aceasta a fost, practic, absentă din dezbaterile asupra tranziției. În viziunea lui Leibold [26], acestei tradiții îi lipsește o analiză a procesului politic și a rolului regulilor informale.

Pejovich elaborează „teza despre interacțiune”, distingând diferite tipuri de relații: 1) instituțiile formale reprimă instituțiile informale, dar nu parvin a le modifica; 2) regulile formale intră în conflict direct cu regulile informale; 3) regulile formale sunt ignorate sau neutralizate; 4) „regulile formale și informale cooperează”. Al patrulea tip reprezintă cazul în care Statul instituționalizează regulile formale, evaluate spontan [36, p.170]. Autorul observă că, „atunci când regulile formale sunt în conflict cu regulile informale existente, interacțiunea dintre incitațiile acestora va influența creșterea costurilor de tranzacție și va diminua producerea de bogăție în comunitate” [36, p.171].

Într-o discuție despre norme și rețele sociale, Nee [31] distinge norme (informale) congruente, decuplate sau opuse, în funcție de raportul pe care acestea îl întrețin cu regulile formale⁵. Normele congruente sunt puternic cuplate cu regulile formale, ele consolidându-se reciproc. Normele decuplate permit efectuarea de activități care variază conform considerațiilor practice, conservând în întregime structurile formale ce pot deveni destul de ceremoniale. Normele opuse încurajează rezistența directă față de regulile formale. Pentru Nee, primul tip de relații este favorabil, iar al treilea este defavorabil performanței economice.

După ce a definit instituțiile ca reguli însoțite de un mecanism de *enforcement*, Voigt și Engerer [48] diferențiază instituțiile externe, reguli sancționate de către stat, de instituțiile interne, reguli sancționate de către membrii societății. Chiar dacă această distincție nu acoperă cu exactitate diferența dintre formal/informal (deoarece exemplul unei reguli private, legate de mecanismul de *enforcement* privat și organizat, se poate referi în realitate la o regulă internă formală), totuși, ea prezintă, cu siguranță, o afinitate cu aceasta.

<i>Tip de reguli</i>	<i>Mod de enforcement</i>	<i>Tip de instituții</i>
1. Convenție	Autoexecutorie	Tipul 1 – intern
2. Regulă etică	Autoimplicarea actorului	Tipul 2 – intern
3. Obiceiuri	Prin control social informal	Tipul 3 – intern
4. Regulă privată	<i>Enforcement</i> privat organizat	Tipul 4 – intern
5. Drept statal	<i>Enforcement</i> statal organizat	Tipul 5 - extern

Sursă: Voigt and Engerer [48]

Autorii definesc patru tipuri de raporturi între regulile interne și externe: neutru, complementar, substitutiv (non-respectarea este sancționată, fie de către Stat, fie de către indivizi privați) și conflictual. Complementaritatea este o condiție necesară, dar nu și suficientă, pentru succesul economic: totul depinde de conținutul unei instituții. Instituțiile interne se schimbă mai lent decât cele externe, deoarece ele nu reprezintă obiectul mecanismului de alegere deliberată.

Ca și Pejovich, Winiecki [52] pune accentul pe interacțiunea dintre regulile formale și informale, ultimele opunând, în general, rezistență. Armonia dintre aceste două genuri de reguli condiționează succesul economic pe termen lung. Regulile informale pot frâna impactul pozitiv ale noilor reguli formale, dar ele pot, de asemenea, să limiteze consecințele noilor reguli formale prost concepute. În general, autorul este partizan al terapiei de șoc și formulează rezerve vizavi de regulile formale. El prezintă o „curbă a lui Laffer instituțională”, în care efectul acestora asupra creării de bogăție devine negativ atunci când este depășit un oarecare prag de reglementare. Datorită descentralizării, un număr limitat de reguli formale ar trebui să permită o evoluție suplă regulilor informale [52, p.160-161]. Dacă Winiecki se opune gradualismului, deoarece este nevoie de o masă critică a schimbării inițiale, el este, de asemenea, în dezacord cu „piața instituțiilor”, propusă de Pejovich, care implică coexistența diferitelor tipuri de reguli, deoarece aceasta este fondată pe o contestabilă analogie cu emergența capitalismului, care nu a fost însoțită de o discontinuitate sistemică [51, p.21].

Katharina Pistor distinge dreptul formal de cel informal: evoluând în timp, ele tind spre complementaritate, dar în cazul unei schimbări a regimului politic sau economic noile instituții formale și instituțiile informale preexistente concurează sau operează independent [38, p.4]. Contrar tezei lui Marx despre suprastructura juridică, dreptul este, în general, neutru, dar nu e cazul atunci când se produce o schimbare de regim, deoarece există o distribuție a drepturilor socioeconomice, precum și a drepturilor existente de control politic [38, p.8]. Spre deosebire de Winiecki sau Pejovich, care se concentrează, în special, pe raportul formal/informal sau

⁵ În *Order without law*, Ellicskon [13] scria că relațiile dintre instituțiile formale și informale ar putea fi neutre, complementare sau conflictuale.

care adoptă o abordare a regulilor formale, axate pe eficacitate⁶, Pistor pare să se apropie de North [32], considerând puterea drept cauză a schimbării instituționale formale, însă ea limitează validitatea acestei noțiuni la „schimbare de regim”.

În a doua jumătate a anilor ‘90, doctrina inițială despre tranziție a fost, oarecum, ajustată. A fost subliniată importanța cadrului legal, a capacității administrative a Statului, a aplicării regulilor formale [41], neglijate în fază inițială. În afară de aceasta, au fost dezvoltate și studiate un anumit număr de „concepte vagi” (*soft concepts* [n.t., text original]) [45], cum ar fi cel de încredere, capital social etc. Astfel, retorica „instituțională” devine dominantă.

4. Fazele schimbării

Interdependența dintre schimbările regulilor formale, privind aplicarea lor și ale regulilor informale a luat diverse forme pe parcursul perioadelor succesive ale transformării post-socialiste. Dacă luăm în considerație grupul țărilor Europei Centrale, atribuind schematic ultimul deceniu al socialismului perioadei pre-revoluționare, primii trei ani – perioadei revoluționare, următorii doisprezece ani – perioadei post-revoluționare (considerând aderarea la Uniunea Europeană, în 2004, drept limită simbolică), după care urmează perioada evoluționistă, de după 2004, vom obține următorul tablou.

Patru perioade de schimbare în Europa Centrală

Perioade	Reguli formale	Aplicarea regulilor formale	Reguli informale
Pre-revoluționară	Schimbări semnificative dar parțiale în țările reformatoare*; schimbări limitate în celelalte țări	Inegală, adesea în descreștere	Schimbare rapidă și oportunistă în țările reformatoare; lentă, dar reală în celelalte țări
Revoluționară	Schimbări radicale, de mare amploare, sistemice	În general, redusă	Schimbări rapide oportuniste și protectoare; inovații rapide (incertitudine sistemică)
Post-revoluționară	Urmărirea schimbărilor sistemice (de ex., privatizarea) și intra-sistemice (impulsionate de complementaritate)	Consolidare, inegală, în funcție de domeniu	Schimbare oportunistă; procesul de învățare, în cadrul formal, în curs de stabilizare (incertitudine sistemică)
Evoluționistă	Schimbare graduală, intra-sistemică	Consolidare; rutină	Schimbare, în special, prin învățare; inovații pas cu pas

*Polonia și Ungaria (în anii 1980).

Totuși, trebuie să insistăm asupra faptului că pentru experiențele post-socialiste, post-sovietice și asiatice (în acest din urmă caz, nu există o perioadă revoluționară distinctă⁷) vom avea o periodizare diferită a caracteristicilor de interdependență între schimbarea și aplicarea regulilor formale și a celor informale. Dacă pentru toate traiectoriile de transformare post-socialistă este esențială o astfel de interdependență, atunci este posibil a explica varietatea configurațiilor schimbărilor sistemice, dependente de itinerar și context, cu ajutorul unei abordări mai puțin deterministe decât cea propusă de teoriile noii economii instituționale.

5. Raționalitatea regulilor formale

În numeroase analize despre schimbare, propuse de noua economie neoinstituțională, regulile formale noi sunt considerate a nu fi problematice, presupunându-se că ele ar avea, prin natura lor, un caracter rațional și benefic. Principala dificultate rezultă din rigiditatea și iraționalitatea regulilor informale.

Capitalismul, în calitatea sa de obiect al transformării, implică diferite niveluri de formalitate. Instituțiile formale comportă diverse grade de generalizare și de specificitate. De exemplu, proprietatea privată asupra mijloacelor de producție reprezintă o instituție generală, care a luat forme concrete în modelele istorice sau actuale ale capitalismului. Precum a demonstrat literatura ce vizează diversitatea tipurilor contemporane de

⁶ Winiński [52, p.150] evocă „calculul cost-avantaj” pentru introducerea în timp a noilor reguli formale.

⁷ Totuși, Lubman [27] remarcă o „explozie legislativă” în reformele dreptului chinez.

capitalism, în contextele naționale [14,3,1] este prezentă și persistă o mare varietate de configurații ale instituțiilor formale. În general, introducerea și dezvoltarea, în țările socialiste, a regulilor formale, tipice capitalismului, au fost operate prin multiple căi și forme, în funcție de contextul politic, de moștenirile naționale, de influența modelelor străine și ale organizațiilor internaționale⁸.

Din diverse motive, noile reguli formale pot dezvolta probleme specifice: legitimitatea lor poate fi fragilă, le poate lipsi o complementaritate solidă cu alte instituții formale sau pot produce consecințe neașteptate și indezirabile⁹. Pe parcursul perioadei revoluționare și la începutul perioadei post-revoluționare se observă o puternică instabilitate a regulilor formale, legislația fiind frecvent modificată din cauza conflictelor interne, presiunilor externe și a consecințelor imprevizibile¹⁰, impunându-se (nu în sensul în care ar lipsi regulile formale, dar în sensul în care acestea ar prezenta o stabilitate fragilă și o experiență limitată) un fel de *anomie* [n.t., italic, text original] de tranziție, astfel încât contextul general să devină unul de incertitudine sistemică¹¹ (redușă prin prezența teleologică a economiei de piață).

Economia instituțională originară insista, în special, asupra faptului că instituțiile (aici fiind incluse și cele formale) încorporează atât cunoștințe, cât și ignoranță [17]. Prin urmare, astfel de instituții formale au un efect ambivalent asupra actorilor economici, asupra comportamentelor și interacțiunii dintre ei.

Astfel, ideea conform căreia noile reguli formale, prin natura lor, reprezintă o întruchipare rațională și benefică a schimbării instituționale, este una caricaturală¹². Este absolut reductiv să considerăm că toate dificultățile schimbării sistemice provin doar din existența instituțiilor informale sau din implementarea imperfectă ale instituțiilor formale.

6. O informalitate inerțială

Identificarea regulilor formale cu cultura poate lua forma unui sofism culturalist, unde se presupune că cultura, ca atare, poate explica dezvoltarea și performanțele economice. Astfel, Pejovici afirmă: „Cultura colectivismului și a egalitarismului în Europa Centrală și Orientală este cu atât mai puternică cu cât mai mult ne deplasăm spre Est și spre Sud-Est. Teza despre interacțiune sugerează că diferențele dintre costurile de tranzacție, ce rezultă din aceste diferențe culturale din regiune, explică diferențele dintre rezultatele tranziției”. El adaugă că „cercetarea, la fel ca și datele empirice, arată că clasamentul țărilor, conform criteriului libertăților economice, corelează cu performanțele economice respective” [37, p.351], dar uită să continue călătoria sa spre Est, spre țările asiatice în transformare, China și Vietnam, unde „libertățile economice” nu sunt deloc înfloritoare și unde egalitarismul, care reprezintă, de asemenea, o tradiție lungă, contrazice afirmația sa. Teoriile culturaliste sunt, deseori, tautologice. Timp îndelungat, înapoierea japoneză, în termeni de dezvoltare capitalistă, a fost atribuită culturii confuciene (după Weber). Mai târziu, aceeași cultură a fost invocată pentru explicarea succesului capitalist al Japoniei [29]. Dacă presupunem că Ucraina, în următorii zece ani, va cunoaște o creștere puternică și durabilă, probabil, cineva va găsi aici cauze culturale.

⁸ În timp ce consensul de la Washington, promovat de către FMI, Banca Mondială, OCDE, BERD, ... a fost dominant în Europa Centrală și Orientală, pe parcursul primei perioade, alte organizații internaționale (cel mai des legate de ONU), cum ar fi Comisia Economică Europeană, cu o influență mult mai mică, au căutat să promoveze alte politici și alte instituții. De exemplu, la începutul anilor '90, Biroul Internațional al Muncii (BIM) a constituit, pentru țările din Europa Centrală, o referință în crearea de instituții de negocieri tripartite dintre guverne, sindicate și organizațiile de angajatori. Fiind puțin compatibile cu tendința neoliberală dominantă, aceste instituții au suferit, timp de câțiva ani, un declin sau chiar au dispărut.

⁹ Acesta a fost, de exemplu, cazul diferitelor programe de privatizare în masă.

¹⁰ Astfel, foarte rapid, în numeroase țări, alocațiile inițiale pentru protecția socială, șomaj etc. au fost fundamental reexamine; regulile de privatizare au fost foarte frecvent revizuite; stabilizarea regulilor fiscale au luat mult timp ...

¹¹ Apropo de prima jumătate a anilor '90, din Polonia, Szompka scria: „Sentimentul general de incertitudine este, de asemenea, legat de dezorganizarea normativă și de anomie. Sistemul legal reprezintă un mozaic fragmentat de reglementări parțiale, vechi și noi, adesea incoerente, constant modificate și interpretate într-o manieră arbitrară. Supraîncărcarea cu reguli, regulamente, coduri administrative și interpretări contradictorii ale legii le face pe acestea neînțelese. Totuși, încă nu există o nouă constituție, deoarece douăzeci și șapte de proiecte sunt, încă, viguros discutate într-un parlament divizat, în timp ce vechea constituție reprezintă un *patchwork* de amendamente ad hoc. Statul de drept este compromis de deciziile nelegale ale înaltelor autorități, inclusiv ale administrației prezidențiale, și de legislația retroactivă, pe care o votează parlamentul cu orice ocazie. Încrederea în continuitate, în stabilitate și în caracterul ordonat al vieții sociale este, cu adevărat, condamnată” [45, p.77].

¹² Din moment ce noile reguli formale au intrat în opoziție cu doctrina tranziției, așa cum s-a întâmplat cu sistemul dual chinez (care comporta două canale de formare ale prețurilor în sectorul de Stat), acestea au fost criticate de către economiștii curentului dominant ca fiind iraționale; mai târziu, ele au fost interpretate de pe pozițiile rolului important pe care acestea l-au jucat în schimbarea sistemică din această țară [30].

Cultura este un concept general. În una și aceeași societate vom găsi diferite „culturi” și diferite periodizări (de exemplu, culturile pre-socialistă, socialistă, socialistă tardivă, post-socialistă...). Schimbarea, extinderea, renașterea, crearea culturală depind de contextul istoric. Într-un anumit sens, schimbarea sistemului este însoțită de o „revoluție culturală”, care nu exclude liniile de continuitate, precum se observă în toate revoluțiile.

Regulile formale sunt alcătuite din numeroase niveluri ale vieții și acțiunii economice¹³. Dacă unele manifestă o dimensiune culturală pe termen lung, multe dintre ele au o durată mult mai redusă și un raport limitat cu regulile și valorile culturale. Chiar dacă unele norme informale sunt suficient de rezistente și gradul lor de inerție variază mult la diferite niveluri ale economiei și societății și la diferite perioade ale schimbării evoluționiste și revoluționare, totuși, transformarea post-socialistă nu a furnizat o schemă uniformă pentru instituțiile informale. Anumite moșteniri culturale durabile au coexistat cu prăbușirea rapidă a regulilor nescrise și, chiar, cu emergența accelerată de reguli non-codificate.

„Cultura” și regularitățile comportamentale, asociate penuriei, au declinat rapid în toate țările unde trecerea de la o economie constrânsă de resurse la o economie constrânsă de cerere a fost operată în câteva luni sau chiar în câteva săptămâni¹⁴. După cum demonstrează Ledeneva [25], apropo de referința la succes, la individualism, la eficacitate, în Rusia aflată în proces de transformare¹⁵ schimbarea regulilor și valorilor (culturale ?) s-a produs în câțiva ani.

Pe parcursul ultimei perioade a socialismului și în timpul crizei transformatoriale, unele reguli informale, aparent similare, cum ar fi reținerea forței de muncă din marile întreprinderi rusești, și-au asumat un conținut foarte diferit. Aceeași schimbare de conținut a fost observată în rețelele sociale, ca de exemplu, *guanxi*-ul [n.t., text original] chinez [49], *blat*-ul [n.t., text original] rus [25] sau rețelele „recombinante” ungare [43].

După cum s-a observat, în cazul succesului piramidelor financiare din numeroase țări sau al cursei inițiale pentru produsele vest-germane, în ex-RDG, un mare număr de noi convenții au devenit efemere ori s-au asemănat cu moduri generale de schimbare. Regulile informale stabilite între oligarhii ruși, în vederea jefuirii la scară largă a proprietății de stat, în cadrul așa-zisei operațiuni *loans for shares* [n.t., text original], din 1995, nu au supraviețuit mai mult de doi ani [15]. Convențiile *robber barons* [n.t., text original], de la mijlocul anilor '90, urmate, câțiva ani mai târziu, de un mare respect față de regulile formale din practica afacerilor, au fost interpretate de către unii observatori ca o schimbare a „culturii *business*-ului”...

Dezvoltarea unei economii de troc în Rusia, în timpul crizei monetare stridente, care a durat în jur de șapte ani, pe parcursul anilor '90 a fost însoțită de numeroase și complexe reguli informale de schimb care, uneori, conduceau la scheme de compensare destul de elaborate. Chiar dacă regulile nescrise de troc, legate de problemele specifice planificării sovietice, au prevalat o perioadă îndelungată în sistemul anterior, economia de troc post-sovietică și regulile sale specifice au reprezentat o veritabilă inovație, în care raporturile au fost stabilite și dezvoltate pe parcursul unei perioade istorice scurte (dar tranzitorie, în cele din urmă).

Regulile necodificate, create prin introducerea sistemului dual în China, în anii '80, reprezintă un alt exemplu de reguli informale apărute foarte rapid¹⁶. Ele au avut, în definitiv, la fel ca și sistemul însuși, o durată de viață destul de scurtă.

¹³ În discuția lor despre regulile informale, care sunt endogene structurilor instituționale formale, Helmke and Levitsky [20] subliniază diversitatea originilor acestora: ele sunt create de către actori, deoarece regulile formale sunt incomplete; informalitatea poate reprezenta o strategie de *second best* [n.t., text original] pentru actorii care preferă o soluție instituțională formală, dar care nu reușesc să ajungă aici; una din motivațiile ce duce la crearea regulilor informale poate fi urmărirea obiectivelor inacceptabile, în plan public (sau internațional).

¹⁴ De asemenea, Kornai [24] subliniază măsura în care memoria poate fi volatilă: „Oamenii foarte ușor uită. Memoriile colective sau individuale sunt departe de a fi fiabile. Cu câteva decenii în urmă, noi eram invadați de plângeri din partea indivizilor din cauza lipsei unor bunuri de consum: trebuia de așteptat mai mulți ani pentru o mașină, un apartament sau o linie telefonică. Astăzi, așa se face că, chiar și eu, altădată autorul unei cărți intitulată *L'économie de la pénurie* [Economia de penurie], voi rămâne ultimul individ din Europa de Est care își amintește de economia de penurie și care resimte o bucurie autentică de pe urma dispariției acesteia. Astăzi oamenii se plâng că plutim printre un număr incredibil de mare de produse, că prețurile sunt excesiv de mari și că avem mină de «societate de consum»”.

¹⁵ Autoarea, de asemenea, subliniază, apropo de Rusia de la mijlocul anilor '90, că împrumutul banilor de la prieteni devenise dificil (în timp ce în perioada sovietică suportul prietenilor era cel mai frecvent) și că copiii celorla au devenit foarte rapid preocupați de bani; ea observă trecerea de la cooperare la secret în lumea academică. Relațiile sociale (*blat* [n.t., text original]) erau adesea guvernate de alte valori, acestea, la rândul lor, având ca motiv și profitul reciproc etc. [25].

¹⁶ De exemplu, foarte frecvent întreprinderile de stat vând pe piața liberă, la prețuri mari, o parte din aprovizionările planificate, obținute la prețuri mici prin canale centralizate.

7. O informalitate nefastă

Economia curentului dominant posedă o referință normativă forte, și anume: optimul Pareto, interpretat ca o situație favorabilă pentru toți membrii societății sau economiei. Aceasta oferă numeroșilor economiști o siguranță și, în același timp, o atitudine extraordinar de categorică, care vine din convingerea că eficacitatea și interesul colectiv pot fi perfect reconciliate, atâta timp cât noțiunea de eficacitate este lipsită de orice ambiguitate. Dintr-o astfel de perspectivă, instituțiile formale, care indică *the best one way* [n.t., text original] – calea unică spre optimalitate, se presupun a fi cunoscute, iar regulile informale sunt considerate, deseori, problematice (cu excepția cazului în care ele corespund cu strictete regulilor formale bune). Acest principiu normativ, considerat a fi evident, este legat de un mod de gândire fondat pe conceptul de *echilibru* [n.t., italic, text original], care provoacă dificultăți în înțelegerea schimbării autentice sau reduce această schimbare la o tranziție teleologică spre un echilibru sistemic benefic, cunoscut din timp.

Însă, eficacitatea și performanța sunt noțiuni problematice, care nu au mare sens în contexte istorice, atâta timp cât nu s-a dat un răspuns la întrebările: „Eficacitate pentru cine?”¹⁷ și „Care performanță?”. În acest fel, diferite tipuri de reguli formale sau informale, precum și interacțiunea lor, pot avea consecințe favorabile sau nefavorabile pentru diferiți indivizi sau grupuri sociale. Ele pot avea, de asemenea, efecte ambigue sau pot suferi schimbări odată cu scurgerea timpului¹⁸. Este absolut legitim ca cercetătorii din domeniul științelor sociale să propună o evaluare normativă a unei astfel de configurații a regulilor, prin prisma valorilor sau normelor explicite, cu condiția ca această evaluare să rezulte dintr-o perspectivă de abordare teoretică deschisă și să nu predetermine, într-un mod silențios, analiza istorică pozitivă.

Referința frecventă la norma de „transparență”, în general, și în societățile post-socialiste, în particular, este un exemplu de postură normativă implicită a teoriei economice standard. Acesta prevede ca agenții perfect informați să acționeze, în consecință, într-o manieră rațională, conducând la situații de echilibru optimal, prezis de către paradigma dominantă. Sunt frecvente situațiile în care transparența este transformată în criteriu normativ, deghizat în exigență tehnică de eficacitate. Se pare că unii economiști ignoră sau uită de incertitudinea keynesiană, de complexitatea și ignoranța hayekiană, de raționalitatea limitată sau procedurală simoniană, de informația imperfectă stiglitziană. Recurgerea uzuală la exigența de a fi transparentă implică, în particular, faptul că regulile ar trebui să fie exclusiv formale și aplicate într-o manieră spontană. Aceasta subestimează dualitatea universală a regulilor formale și informale, atât în domeniul economic, cât și în cel politic. A fost introdusă o dublă intermediere, care postulează raționalitatea tuturor regulilor formale și care presupune că domeniul informal este întotdeauna negativ.

Dincolo de însăși doctrina tranziției, complexitatea raportului dintre formal și informal este foarte rar recunoscută. Dacă Hayek purta un mare respect pentru regulile informale de conduită, evaluate sau formate pe parcursul unei lungi perioade de timp, ajutorul așteptat de la acestea din urmă, în cazul schimbării post-socialiste, este, cu siguranță, unul limitat, cel puțin dacă nu ne referim la o tradiție particulară, considerată a fi unica referință autentică a evoluției culturale¹⁹, celelalte tradiții fiind refutate din cauza infectării lor cu diverse forme de constructivism. Dimpotrivă, abordarea reductivă, avansată de North, sau abordarea într-o manieră caricaturală, avansată de Pejovich, a rolului negativ jucat de regulile informale în procesul de transformare nu permite luarea în considerare a caracterului (eventual pozitiv) al informalității dependente de itinerar, studiat, sau, și mai mult, cel al regulilor informale inovatoare, în procesul de schimbare. Dacă primul poate fi observat, de exemplu, din reactivarea tradițiilor de antreprenoriat, ca în Polonia sau China, exemplele din a doua sunt legiuni, evaluate ca fiind negative (corupție, cumătrism, ocolirea legislației), pozitive (rețele cooperative) sau ambigue (reținerea forței de muncă, trocul). Exemple similare ar putea fi găsite, cu ușurință, în istoria sau în prezentul economiilor capitaliste, vulnerabile.

¹⁷ „Problema eficacității este că astfel de concepte sunt prea multe la număr, în timp ce eficacitatea nu reprezintă baza alegerii unuia dintre aceste concepte”. Este nevoie de „o alegere morală, pentru a decide care sunt interesele care contează” [42, p. 83].

¹⁸ Unele reguli oficiale pot fi înlocuite sau completate de către aranjamente informale, prin intermediul „informalizării regulilor”: „în primul rând, regulile formale sunt impuse de către responsabilii oficiali, într-o manieră în care acestora li se lasă un spațiu discreționar, ele presupunând, în același timp, un nivel ridicat de incertitudine pentru actorii pieței. În al doilea rând, cât despre costurile ridicate ale respectului regulilor formale, agenții economici creează structuri de guvernare specifice, în scopul evitării sistematice a regulilor formale. În al treilea rând, responsabilii oficiali stabilesc un control selectiv, prin care regulile formale sunt utilizate pentru extorcarea și presiunea selectivă asupra agenților economici. În al patrulea rând, aceștia din urmă negociază, la rândul lor, cu responsabilii oficiali termenele și condițiile de aplicare a regulilor formale. În al cincilea rând, numeroase aranjamente și interpretări sunt produse în scopul legitimării practicilor de aplicare a regulilor informale” [39, p.94]. Informalizarea ia, în acest caz, o semnificație negativă.

¹⁹ Poziția lui Hayek a fost calificată drept „anglofilie romantică” [35].

8. O complementaritate armonioasă

Teoriile noii economii instituționale adoptă deseori o postură normativă implicită, în care regulilor formale sau, dimpotrivă, regulilor informale „evolute” li se atribuie o valoare pozitivă prin natura lor. Armonia dintre instituțiile formale și informale este considerată, în general, un model bun sau o situație ideală, care procură un criteriu normativ, cu scopul de a evalua comparativ diverse situații sau procese de schimbare. În același timp, transformarea post-socialistă a scos în evidență, încă o dată, marea diversitate evolutivă a configurațiilor de reguli ce apar în procesul de schimbare istorică. Rezultă că modelele normative implicite pot fi înșelătoare, dacă ținem cont de traiectorii specifice de transformare.

Modelul normativ al armoniei este, uneori, nuanțat. Dintr-o perspectivă neoliberală, Winiecki [52] sugerează că regulile informale sunt susceptibile să reducă efectele nocive ale instituțiilor formale, prost concepute. Referindu-se doar la noua economie instituțională, Raportul Băncii Mondiale asupra Dezvoltării [54] afirmă că „nu există o soluție unică pentru *design*-ul instituțional”. Chiar completează: „În condițiile în care instituțiile informale joacă un rol eficace, iar instituțiile formale necesită susținere din partea altor instituții, este posibil ca construcția de instituții formale să nu reprezinte o prioritate pentru factorii de decizie”, propunându-se să fie „acceptate instituțiile informale, în cazul în care instituțiile formale nu sunt susceptibile de a avea consecințele dorite” [54]. Astfel, este sugerată o poziție normativă mult mai deschisă; însă, o astfel de poziție rămâne a fi minoritară în literatură (și în consiliile adresate politicilor economice).

Noțiunea de complementaritate instituțională [1,2] pune în evidență interdependențele și procesele de fortificare reciprocă dintre instituțiile (formale) din diferite domenii economice și sociale sau din interiorul unuia și aceluiași domeniu. Totuși, ea nu tratează relațiile dintre reguli sau instituții formale și informale și, cu atât mai mult, nu ține cont de posibilitatea unei fortificări perverse, cum ar fi cazul în care o instituție, considerată benefică, ar duce la fortificarea de instituții interdependente, dar negative. În caz de necesitate, această noțiune ar putea fi dezvoltată și dinamizată.²⁰

Concluzii

Atât transformarea post-socialistă și marea varietate de traiectorii naționale de schimbare sistemică, precum și apariția diversității tipurilor de capitalism, post-socialist, confirmă rolul esențial al instituțiilor și regulilor informale. Importanța și interdependența dintre regulile formale și informale, în procesul de schimbare istorică, sunt recunoscute de majoritate. Totuși, abordările simpliste sau parțiale ar putea menține obstacolele ce împiedică o abordare deschisă a acestei probleme importante, prin concentrarea unilaterală asupra regulilor informale ori asupra regulilor formale, sau, și mai mult, asupra echilibrului ipotetic dintre aceste două tipuri de reguli. Analiza dinamicii sistemelor economice nu câștigă, obligatoriu, prin recurgerea la modele normative, bazate pe „reguli bune”, centrate pe formalitate, sau, dimpotrivă, centrate pe informalitatea dintre două tipuri de instituții, cu atât mai mult că o astfel de analiză este legată de evaluările univoce ale eficacității și performanței.

Schimbarea diferențială a instituțiilor formale și informale ia forme foarte variate în diverse contexte de evoluție sau de revoluție. Dependența de contextul și de specificitatea istorică implică o diversitate foarte mare de configurații ale raportului dintre schimbările regulilor formale și informale. A înțelege mai bine această diversitate constituie o sarcină stimulantă pentru viitoarele cercetări.

Referințe:

1. Amable B. Les cinq capitalismes. Diversité des systèmes économiques et sociaux dans la mondialisation. - Paris: Seuil, 2005.
2. Aoki M. Toward a Comparative Institutional Analysis. - MIT Press, Cambridge (Mass.), 2001.
3. Boyer R., Hollingsworth R. (eds.). Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions. - Cambridge University Press, 1997.
4. Chavance B. The Evolutionary Path Away from Socialism: The Chinese Experience. - In: Eric Maskin, Andras Simonovits, eds. Planning, Shortage, and Transformation. Essays in Honor of Janos Kornai. - MIT Press, Cambridge (Mass.), 2000.

²⁰ Coerența sistemică [22] este un concept situat la un nivel de abstracție încă mult mai înalt decât complementaritatea instituțională. Primul concept tratează despre familiile de sisteme (cum ar fi capitalismul sau socialismul), al doilea ține de formele stilizate ale tipurilor naționale de capitalism.

5. Chavance B. Organisations, institutions, système: types et niveaux de règles // *Revue d'économie industrielle*. - 2001. - No97. - P.85-102.
6. Chavance B. Why National Trajectories of Post-socialist Transformation Differ? // *East-West Journal of Economics and Business*. (1-2/1). - 2002. - Vol.V-VI.
7. Chavance B. The Historical Conflict of Socialism and Capitalism, and the Post-socialist Transformation. - In: John Toye, ed. *Trade and Development. Directions for the 21st Century*. - Edward Elgar, Cheltenham, 2003.
8. Chavance B. dir. *Les incertitudes du grand élargissement: L'Europe centrale et balte dans l'intégration européenne*. - Paris: L'Harmattan, 2004.
9. Chavance B. Les théories économiques à l'épreuve de la transformation post-socialiste. - In: M.Forest, G.Mink, dir. *Postcommunisme: les sciences sociales à l'épreuve*. - Paris: L'Harmattan, 2004.
10. Chavance B., Magnin É. Emergence of Path-dependent Mixed Economies in Central Europe. - In: A.Amin, J.Hausner, eds. *Beyond Market and Hierarchy. Interactive Governance and Social Complexity*. - Edward Elgar, Cheltenham, 1997.
11. Chavance B., Magnin É. National Trajectories of Post-socialist Transformation: Is There a Convergence Towards Western Capitalisms? - In: M.Dobry, ed. *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*. - Kluwer, Dordrecht/Boston/London, 2000.
12. Commons J. *Institutional Economics. Its Place in Political Economy*. Vol. I, II. - New Brunswick and London: Transactions Publishers, 1990.
13. Ellickson. *Order Without Law. How Neighbors Settle Disputes*. - Cambridge (Ma.): Harvard University Press, 1991.
14. Esping-Andersen G. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. - Cambridge: Polity Press, 1990.
15. Freeland C. *Sale of the Century. The Inside Story of the Second Russian Revolution*. - Little Brown and Company, London, 2000.
16. Grabher G., Stark D. (eds.). *Restructuring Networks in Post-Socialism: Legacies, Linkages, and Localities*. - Oxford: Oxford University Press, 1997.
17. Hamilton W. Institution. - In: E.Seligman, A. Johnson, eds. *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 8, Macmillan, London, 1932 (republicat în Hodgson G., ed. *The Economics of Institutions*. - Aldershot, Edward Elgar, 1993).
18. Hayek F. *Law, Legislation and Liberty*. Vol.1. Rules and Orders. - London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
19. Hayek F. *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*. - Chicago: University of Chicago Press, 1988.
20. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // *Perspectives on Politics*. - 2004. - No2(4).
21. Hodgson, Geoffrey. *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*. - London: Routledge, 2001.
22. Kornai J. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. - Oxford: Oxford University Press, 1992.
23. Kornai J. What the Change of the System from Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean // *Journal of Economic Perspectives*. - 2000. - No14(1).
24. Kornai J. *The Great Transformation of Central Eastern Europe: Success and Disappointment*. - Presidential Address, I.E.A. 14th World Congress, Marrakech, August 29th., 2005.
25. Ledeneva A. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
26. Leibold H. The Contribution of Neoliberal Ordnungstheorie to Transformation Policies. - In: A.Labrousse, J.-D. Weisz, eds. *Institutional Economics in France and in Germany. The German Ordoliberalism versus the French Regulation School*. - Berlin: Springer Verlag, 2001.
27. Lubman S. *China's Legal Reforms*. - Oxford: Oxford University Press, 1996.
28. Magnin É. La contribution des économies post-socialistes à la diversité du capitalisme. - In: B.Chavance, É.Magnin, R.Motamed-Nejad, J.Sapir, eds. *Capitalisme et socialisme en perspective. Evolution et transformation des systèmes économiques*. - Paris: La Découverte, 1999.
29. Morishima M. Why has Japan «succeeded»? - Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
30. Naughton B. *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reforms 1978-1993*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
31. Nee V. Norms and Networks in Economic and Organizational Performance // *American Economic Review*. - 1998. - No88(2). - P.85-89.
32. North D. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. - New York: Cambridge University Press, 1990.
33. North D. *Economic Performance Through Time* // *American Economic Review*. - 1994. - No84(3).
34. North D. Understanding Economic Change. - In: J.Nelson, C.Tilly, L.Walker, eds. *Transforming Post-communist Political Economies*. - Washington D. C.: National Academy Press, 1997.
35. O'Brien D. Hayek, Friedrich August von (1899-1992). - In: P.Newman (ed.). *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Vol.1. - London: Macmillan, 1998.

36. Pejovich S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development // *Journal of Markets & Morality*. - 1999. - No2(2).
37. Pejovich S. Understanding the Transaction Costs of Transition: It's the Culture, Stupid! // *Review of Austrian Economics*. - 2003. - No16.
38. Pistor K. The Evolution of Legal Institutions and Economic Regime Change // *Annual Bank Conference on Development Economics*, World Bank, Paris, June, 1999.
39. Radaev V. How Trust is Established in Economic Relationships When Institutions and Individuals are not Trustworthy: The Case of Russia. - In: Kornai J., Rothstein B. & Rose-Ackerman S, eds. *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. - New York: Palgrave Macmillan, 2004.
40. Roland G. *Transition and Economics: Politics, Markets and Firms*. - Cambridge, Mass: MIT Press, 2000.
41. Sachs J., Pistor K., eds. *The Rule of Law and Economic Reform in Russia*. - Westview Press, Boulder (Co.), 1997.
42. Schmid A. *Conflict and Cooperation. Institutional and Behavioral Economics*. - Blackwell, 2004.
43. Stark D., Bruszt L. *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
44. Stark D., Bruszt L. One Way or Multiple Paths?: For a Comparative Sociology of East European Capitalism // *American Journal of Sociology*. - 2001. - No106(4). - P.1129-1137.
45. Sztompka P. *Trust: A Sociological Theory*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
46. Van de Mortel E. *An Institutional Approach to Transition Processes*. - Aldershot, Ashgate, 2002.
47. Voigt S. and Kiwit D. The Role and Evolution of Beliefs, Habits, Moral Norms, and Institutions. - In: Herbert Giersch, ed., *Merits and Limits of Markets*. - Berlin: Springer Verlag, 1998.
48. Voigt S. and Engerer H. *Institutions and Transition. Possible Policy Implications of the New Institutional Economics* // SSRN, Working paper, December, 2001.
49. Wank D. *Commodifying Communism: Business, Trust, and Politics in a Chinese City*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
50. Weber M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. 2 vol. - Berkeley: University of California Press, 1978.
51. Winiecki J. Formal and Informal Rules in Post-Communist Transition // *Journal of Public Finance and Public Choice*. - 1998. - NoXVI (1).
52. Winiecki J. Formal Rules, Informal Rules, and Economic Performance // *Acta (Economica)*. - 2000. - No51(2).
53. Winiecki J. Determinants of catching up or falling behind: interaction of formal and informal institutions // *Post-Communist Economics*. - 2004. - No16(2).
54. World Bank. *Building Institutions for Markets*, World Development Report 2002. - Oxford: Oxford University Press, 2002.

Prezentat la 02.10.2007